Стручни критички осврт

Мр Вера С. Глигоријевић, *Економско-географске и демографске промене аграрног простора Србије*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 2012, 270 стр. (ментор проф. др Мирјана Девецић; чланови Комисије за оцену и одбрану проф. др Драгутин Тошић и проф. др Миладин Шеварлић). Научна област: демографија. Отворени приступ: НаРДуС.

I Предмет, грађа и мерило

Дисертација за предмет поставља оно што рад, ослањајући се на литературу коју наводи, узима за слабо мерено подручје: савремене промене аграрног (руралног) простора Србије посматране кроз диверзификацију активности и извора прихода сеоског становништва. Уместо да ту диверзификацију прати у секторској статистици, где је нема, рад бира један опипљив индикатор за који, како сам наводи, званичне статистике нема (стр. 121) — кућни бизнис, посао који се обавља у сопственом дому, газдинству или домаћинству — и око њега гради целу грађевину. Тежиште рада јесте емпиријско: сопствена база података о феномену за који, како сама ауторка каже, „Систематична, формална статистичка грађа о учесталости, територијалној дистрибуцији“ (стр. 69) није постојала. То опредељење одређује како се читају и вредности и слабости које следе.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је предат у другој половини септембра 2012. године (Комисија за оцену и одбрану образована је 20. септембра 2012, извештај је датиран 7. новембра 2012, а одбрана је обављена 28. децембра 2012). Рад се стога овде мери искључиво према литератури, прописима, стандардима струке и знању који су постојали и били доступни пре тог тренутка. Ништа настало касније није мерило: ни доцнија издања приручника за навођење, ни ревизије статистичких типологија, ни методолошка литература објављена после предаје. То правило важи и за списак литературе овог осврта — свака његова јединица објављена је пре рока, изузев саме дисертације, извештаја Комисије и званичних збирки прописа у верзији важећој тада (уз назнаку издања).

Две околности око самог поступка ваља забележити, јер помажу да се рад чита правично. Прво, реч је о раду магистра по старим прописима: тема је пријављена 2007. године, а Статут Универзитета у Београду (пречишћен текст у *Гласнику Универзитета у Београду* бр. 162 од 18. новембра 2011, чл. 166) одбрану доктората по тим прописима допушта „најкасније до краја школске 2015/2016. године“, па је одбрана крајем 2012. била уредно у року, а и шестомесечни продужетак рока (одлука

Наставно-научног већа од 7. јуна 2012), тражен да би се уградили резултати пописа 2011, тиме је формално покривен. Друго, при пријави теме 2007. било је одређено коментorство проф. др Мирјане Девеџић и проф. др Миломира Степића; завршни рукопис носи Девеџић као ментора, а Степић у Комисији за оцену и одбрану више не учествује — промена коју грађа бележи, али не образлаже.

Наводи из дисертације преузети су дословно, у наводницима, с бројем стране према штампаној пагинацији рада.

Још једно одређење треба изрећи на почетку, јер обликује цео методолошки слој рада. Дисертација је дескриптивно-експлоративно емпиријско истраживање нетранспарентног друштвеног феномена без узорачког оквира; такав рад по природи описује просторне правилности и тестира разлике међу групама, а не изводи узрочне закључке из контролисаног нацрта. Строги захтев доказане или оповргнуте узрочне везе на њега се не сме применити механички. То штити рад од једне врсте пренаглашене замерке, али не и од захтева да оно што тврди буде тачно, доследно спроведено и исказано у регистру који сопствени бројеви носе.

II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво и најважније, рад доноси базу података тамо где секундарних извора нема. Ауторка отворено именује празнину — кућни бизнис је „нетранспарентна форма рада о којој нема званичне статистике“ (стр. 121) — и попуњава је сопственим анкетним истраживањем на узорку од 310 власника, спроведеним у мају 2011, из кога изводи и оквирну инциденцу феномена (сваки седамнаести скринирани испитаник, око 6%). Та база, с приложеним упитником, картом размештаја испитаника и прилозним табелама, јесте самосталан емпиријски допринос, а не прерада постојеће грађе.

Друго, рад доноси родну димензију која преокреће образац из развијених земаља. Емпиријски налаз да су „у кућном бизнису жене бројнија категорија“ (стр. 148) — 56,8% власника према табели 6.1 — супротан је студијама развијених економија на које се рад ослања, и доследно је контекстуализован кроз терцијаризацију и положај жена на тржишту рада. Уз њега стоји и пажљива просторна разлагања женског власништва по региону и типу насеља. То је тежиште које и извештај Комисије посебно издваја.

Треће, рад доноси неколико нетривијалних, добро аргументованих просторних правилности. Најупечатљивија је регионална инверзија образовног састава: ауторка отворено бележи да „није очекивана регионална инверзија образовног састава

власника кућног бизниса“ (стр. 164) — најнеповољнији образовни састав није на најудаљенијој периферији, него на полупериферији (виша и висока школа 12,5% наспрам 19,0% на периферији, табела 6.12), а тај налаз је статистички значајан по региону и повезан с ранијим поглављем о зависности од централног тржишта. Из истог круга је и добро поткрепљена подхипотеза о јачој тржишној зависности полупериферије преко пласмана (значајна разлика по клијентима, p=0,00).

Четврто, рад доноси демографски излаз изван анкете који сам по себи вреди. Табела 3.9 доноси годину-по-годину процену полног дебаланса сеоског становништва у кохорти 25–40 година (из процене Републичког завода за статистику за 2010), с изричитим налазом да је „Изразити дебалан у селима у корист мушкараца, посебно је наглашен међу становништвом старим 29 година, што представља озбиљну препреку брачности и брачном фертилитету“ (стр. 92) — детаљан приказ који надилази пописне агрегате и повезује економску тему рада с његовим демографским језгром.

Пето, и то треба нагласити, рад је методолошки поштен на местима где му поштење не иде у прилог. Он унапред омеђује домет теорија: „Циљ ове тезе није да тестира било коју од ових теорија у реалном простору“ (стр. 65), чиме фон Тиненов и Портеров модел уводи као аналитички оквир, а не као претпоставке које наводно доказује. Он отворено признаје кључно ограничење узорка: „Основни недостатак оваквог квотног узорка била је непробабилност“ (стр. 72). Он извештава и о резултатима који не иду у прилог хипотезама — за разлику по добављачима каже да „разлика између ове две групе није статистички значајна“ (стр. 139). И, што је најтеже, он бележи за сопствену тезу неповољан налаз: од 310 испитаника „само седам било укључено у рад локалних и регионалних асоцијација“ (стр. 211), „а само један у рад локалне самоуправе“ (стр. 211) — реалан приказ готово одсутног институционалног умрежавања, којим сам рад ограничава оптимистичке тврдње о доприносу заједници. Таква уздржаност унапред одузима оштрицу многим замеркама и подиже поузданост целине.

Најзад, потребно је поштено рећи и оно што надилази појединачне вредности. Бројеви рада у највећем делу су тачни. Кључне пописне вредности у поглављу 3 поклапају се са званичним подацима Републичког завода за статистику; носеће табеле анкете интерно су доследне (табела 5.3 доноси потпун статистички излаз чији се средњи рангови и вредност теста тачно изводе; колоне табела 6.1, 6.7 и 8.1 сабирају се на сто и репродукују пондерисане укупне вредности); родни удели, структура делатности и просторни градијент образовања очитани су из табела без грешке. Иностране упоредни подаци (Велика Британија, Аустралија, САД) пренети су тачно из наведених извора. Ова поузданост фактографске основе није споредна: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако подробно, и она одваја грешке које следе — а има их — од оних које би дирале саму грађу.

III Циљ, хипотезе и метод

Циљеви су постављени јасно и проверљиво: општи циљ је научно утемељење става да диверзификација пољопривреде и развој непољопривредних послова доприносе одрживом развоју села, а четири посебна циља (урбано-руралне везе, просторне варијације послова, демографска обележја активних, допринос одрживости) дају оквир по коме се остатак рада може оцењивати. Статистички апарат најављен је разноврсно и уредно повезан с хипотезама — хи-квадрат, t-тест, Mann–Whitney U тест, корелациона и регресиона анализа — а опис избора теста показује методолошку писменост: t-тест је описан као „параметарски тест и захтева да променљива буде мерена бар на интервалној скали“ (стр. 74), уз тачно навођење Mann–Whitney теста као његовог непараметарског еквивалента.

Хипотезе (стр. 74–75) оперативно су формулисане и проверљиве, што је вредност. Управо зато на њих се и може применити строго мерило, и ту се показује главна методолошка напетост рада: разлика између онога што хипотезе тврде и онога што тестови носе.

Подхипотеза 1а гласи да „На врсту непољоприврдних послова у руралном простору, више утиче дистанца од централног тржишта (Београда) него тип и популациона величина насеља“ (стр. 75). То је изричито компаративна тврдња — дистанца делује *више* од типа насеља. Сопствени омнибус тестови је, међутим, не подупиру у том компаративном облику: расподела делатности по региону (табела 5.2) није статистички значајна (sig=0,12), док је по типу насеља значајна (табела 5.4, sig=0,00). Другим речима, тамо где хипотеза тражи примат дистанце, значајан испада баш тип насеља. Оно што тестови поуздано показују јесте издвојеност центра у односу на обе периферне зоне (Mann–Whitney, p=0,00), али полупериферија и периферија међусобно не одступају значајно (p=0,09), а издвојеност центра конфундирана је његовом урбаношћу. Подхипотезу 1а стога је требало формулисати опрезније — као градацију према центру, а не као примат дистанце над величином насеља — и то без ослонца на дијаграм расипања и регресију с готово нултом објашњеном варијансом (R^2=0,029, слика 6), коју је требало задржати само као оквирну илустрацију опадања броја делатности с удаљеношћу, а потврду фон Тиненовог модела извести из унакрсног табелирања, које тај образац независно даје. У истом реду је и Mann–Whitney тест примењен на номинално кодовану променљиву „Sektor“ (једанаест делатности, кодоване по учесталости): непараметарски ранг-тест захтева да зависна променљива буде мерена бар на ординалној скали (Siegel & Castellan, 1988), па из вишег просечног ранга не следи закључак о већој разноликости делатности — тачније би било рећи да је структура делатности центра померена, а не разноврснија.

Подхипотеза 1б добро је поткрепљена, али само на једном од два канала размене: разлика полупериферије и периферије по уделу клијената у Београду јесте изразито значајна (t-тест, p=0,00), док разлика по добављачима није (p=0,207). Пошто рад тај незначајан налаз и сам поштено извештава (стр. 139), закључак је требало представити као делимично потврђену подхипотезу и зависност полупериферије везати уравнотежено за обе стране размене, а не „првенствено кроз набавку опреме и сировина“, како стоји на једном месту — управо за канал који тест није потврдио.

Хипотеза 2, у делу који тврди примат дистанце над типом насеља, поуздано се статистички потврђује само за образовни састав (значајна варијација по региону, sig=0,00); полни састав власника ни по једном критеријуму није значајан, а старосни састав значајно варира по типу насеља (sig=0,00), не по региону (sig=0,54). Просторне разлике при малим стратумима свакако вреди тумачити, али их је требало изричито третирати као описне правилности, а не као да су „сигнификантне за анализу“ и онда кад тест то не показује.

Уз то стоји и питање операционализације зоне, кључне независне променљиве. Зона центра дефинисана је дистанцом (Град Београд), али су Ниш и Нови Сад, по дистанци периферни, накнадно укључени у центар на функционалним основама, као велики градови. Поступак је теоријски образложен (командни центри мреже градова) и транспарентно означен као квалитативно зонирање — „у овој тези су зоне омеђене квалитативним јединицама, знатно више него метричким“ (стр. 68) — али он у дефиницију зоне уводи величину насеља и тиме додатно конфундира тест подхипотезе 1а. То је ограничење операционализације које је требало изричито исказати уз мерило рекласификације, а не скривена грешка.

Ове замерке имају методолошко језгро, али ниједна не руши предмет рада: оне траже да компаративни облик хипотеза 1а и 2 буде ублажен, а понека формулација усклађена с приказаним тестом. Сама градација према центру, родни налаз и образовна инверзија остају поткрепљени и без строгог компаративног читања.

IV Теоријски оквир и појмови

Теоријски оквир је прегледан и, што је важно, употребљен уздржано. Три ослонца — теорија одрживог развоја, фон Тиненов модел коришћења земљишта и Портеров модел конкурентности — узети су као аналитички регистар, а не као теорије које се тестирају, што рад изричито и каже (стр. 65). Приказ извора у највећем делу је веродостојан: фон Тиненов модел ослоњен је на изворних шест концентричних прстенова, а не на поједностављену уџбеничку верзију; Портеров модел генеричких стратегија тачно је и сажето изложен; појам distress-push диверзификације коректно је примењен на српски контекст ослонцем на Богданова (2007), а темељни налаз да „у руралним подручјима Србије доминира диверзификација прихода а не

диверзификација активности“ (стр. 115) верно је пренет из тог извора и служи као концептуално упориште целе тезе. Избор просторног оквира образложен је, а не арбитраран: „Основна предност ове поједностављене методологије урбано-руралног разграничења је њена међународна упоредивост“ (стр. 30), при чему је OECD методологија руралности (OECD, 1994; садржински пренета код du Plessis et al., 2002) тачно репродукована.

Две ствари, међутим, траже поправку, и обе се тичу доследности примене теорије, не њеног разумевања. Прва је операционализација Портеровог модела: техника снижавања/прилагођавања цене сврстана је у стратегију диференцијације, док код Портера ценовно надметање припада вођству у трошковима; уз то се на једном месту тврди да резултати потврђују Портерове ставове да је комбиновање генеричких стратегија чешће и боље, док Портер (1980) заступа управо супротно — избор једне стратегије, јер онај ко их меша остаје, његовим речником, заглављен на средини (stuck in the middle). Налаз да су комбинације стратегија у микро-кућном бизнису честе тачан је и теоријски утемељен, али га поткрепљује емпиријска литература о руралном самозапошљавању, а не Портеров модел, који ту служи као контраст. Друга је прилагођавање фон Тиненовог модела: опис по коме се предузетници такмиче избором делатности да смање транспортне трошкове до централног тржишта ауторкина је адаптација на кућни бизнис — изворни модел претпоставља пољопривреднике и локациону ренту, не такмичење предузетника — и такав, адаптирани облик требало је означити као сопствену разраду, а не као изворну поставку.

Терминолошки, појам диверзификације пише се у више облика, а придев „економско-географски“ час са цртицом час без ње; терминологију би требало уједначити према важећем правописном стандарду (*Правопис српскога језика*, Матица српска, 2010), али је сам појам садржински доследан и дефинисан. Ово су мане уредности, не разумевања, и не дирају аргумент.

V Статистичка слика аграрног простора

Треће поглавље даје демографску и економско-географску позадину без које би анкетни налази лебдели, и као позадина је поуздано: серије пописа 1953–2002, Анкета о радној снази и публикације званичне статистике доследно су обрађене, а највећи број кључних вредности тачан је према изворним подацима Републичког завода за статистику. Ту је рад веродостојан, и то треба рећи пре свих замерки.

Оно што овом поглављу недостаје јесте уредност приказа, и то на две тачке које не дирају садржину, али отежавају проверу и захтевају редактуру.

Прва је прекид упоредивости серија по територијалном обухвату. Укупне серије сеоског становништва (табела 3.7) обухватају и Косово и Метохију до 1991, а серије активности (табеле 3.10, 3.11) га искључују, па се тотали за 1981. и 1991. међу тим табелама разликују; на једном месту то производи и погрешно рачунање тренда — текст наводи пад сеоске популације 1991–2002. од 3,6% (на упоредивом обухвату), док би читалац који тренд рачуна непосредно из регистрованих бројева табеле 3.7 добио далеко већи пад, јер за 1991. збир укључује, а за 2002. искључује Косово. Тај прекид требало је означити напоменом уз табеле. Слично, дугорочни пораст удела градског становништва (22,5% 1953 → 56,4% 2002) реалан је тренд урбанизације, али му недостаје напомена да од 1991. обухват искључује Косово, што део пораста објашњава променом територије.

Друга су аритметичке и словослагачке омашке у самим табелама и уз њих. У табели 3.3 удео старосне групе 45–54 за 2002. откуцан је као 26,9% уместо 16,9% (138.112/817.052), па колона процената прелази сто; у табели 3.1 за 1971. у ћелији активног женског пољопривредног становништва поновљена је мушка вредност; ред за 2004. у табели 3.13 (из Анкете о радној снази) оштећен је при изради (проценти запослености с испуштеном водећом цифром, „jan.00“ као артефакт конверзије); пораст броја домаћинстава 1971–2002. наведен је као „око 516 хиљада“, а из сопствене табеле 3.15 следи око 461 хиљаду; удео преосталог пољопривредног становништва ван газдинстава наведен је као 16% уместо 13,7%. Апсолутне пописне вредности на које се ти проценти односе по правилу су тачне (по подацима Републичког завода за статистику), па закључци о старосној структури, деаграризацији и порасту броја домаћинстава остају; али оштећене ћелије и погрешно изведени проценти требало је отклонити пре предаје, а неусаглашеност између табела (нпр. укупан број домаћинстава за 1991. у табели 3.15 наспрам 3.16, разлика око 9.900) означити напоменом о различитом пописном прегледу.

Ниједна од ових ставки не погађа тезу, али их је, због функције поглавља као доказног контекста, ваљало приказати уредније.

VI Анкета: узорак, табеле и тестови

Анкета је срце рада, и о њеном узорку треба говорити прецизно, а не строго. Реч је о стратификованом случајном непропорционалном (квотном) узорку од 310 власника (центар 46, полупериферија 80, периферија 184; 200 у селима, 110 у градовима), прикупљеном за феномен сиве економије за који пробабилни узорачки оквир није ни постојао. Ауторка ту непробабилност изричито признаје (стр. 72) и због недостатка оквира отворено ограничава домет — наводи да је „због недостатка узорачког оквира, било тешко говорити о укупној село“-град дистрибуцији (стр. 122). То интелектуално поштење усмерава како се читају сви проценти.

Отуда и главна методолошка ограда. Из непропорционалног квотног узорка без пондера не изводи се оцена за целу популацију с познатом грешком — то је опште правило теорије узорковања (Kish, 1965; Bernard, 2000, уз кога се и сам рад ослања), а извештај о таквој анкети требало би да садржи величине квота по стратумима, стопу одговора/одбијања и исказ поузданости (Groves et al., 2009). Стога инциденцу од 6% и структурне проценте исказане „за Србију“ (нпр. учешће услуга, родни удели, приходовне класе) ваља читати као индикативне оцене и опис просторних варијација, а не као пондерисане националне вредности; збирне вредности из непропорционалног узорка описују узорак и служе међузонском поређењу, што рад на местима где генерализује није увек доследно назначио. Ово није порицање налаза — просторна поређења, која мање зависе од маргиналних расподела, остају употребљива — него захтев да се уз генерализацију доследно стоји ограда коју рад иначе познаје. Уз то, ради поновљивости, у методолошком делу требало је навести и ко је спроводио анкету, начин прикупљања и стопу одговора; упитник, карта и прилозне табеле јесу приложени, што анкету чини боље документованом него што је опис њеног спровођења.

Табеле анкете носе двоструку слику. С једне стране, носеће табеле интерно су доследне и, где је приказан, статистички излаз је потпун (табела 5.3). С друге, извештавање тестова систематски је непотпуно: уз хи-квадрат по правилу стоји само ознака „sig“, без вредности статистике, степена слободе, очекиваних фреквенција и величине ефекта; за t-тест нису исказани t ни df; нигде нема мере величине ефекта. Именовани стандард извештавања резултата (Wilkinson и Радна група, 1999; APA, 2010) тражи управо оно што недостаје — уз p-вредност навести величину ефекта и, где је могуће, интервал поверења. Уз то, хи-квадрат је на неколико места примењен на табеле с изразито ретким ћелијама (табеле 6.14, 6.15, 6.9), где очекиване фреквенције далеко испод пет нарушавају услов ваљаности теста (Field, 2009); овде, ваља рећи у корист рада, ауторка тај тест изричито наводи као незначајан и разлике тумачи само описно, па закључци на њему не почивају. И проценте за најмање подузорке (нпр. центар, мушки власници, N≈10) требало је читати с опрезом, јер тамо један испитаник вреди преко десет процентних поена. Препорука је, дакле, потпунији приказ тест-статистике и опрез при малим ћелијама — што не тражи ново истраживање, него допунски приказ већ израчунатог.

VII Резултати и закључци о одрживости

Резултатска поглавља носе праве вредности рада — родни налаз, образовну инверзију, градацију према центру, тестирану везу делатности и доприноса дохотку — и на местима где се закључак наслања на директно тестирану везу рад је најчвршћи. То је најбоље видљиво на хипотези 3, једином делу где је почетна претпоставка дисциплиновано кориговена доказом: вишеструком регресијом (Mann,

2009) показано је да „утичу само прва два фактора, док дистанца и тип насеља немају утицаја“ (стр. 208) — допринос кућног бизниса дохотку зависи од тога да ли је он примарно занимање и да ли је укључен партнер, а не од локације. Тај налаз надилази дескрипцију и има независну потпору у унакрсној табели 8.7 (sig=0,00). Замерка овом делу је приказна, не суштинска: у главном тексту најављен је „модел вишеструке регресије“, а изложене су биваријатне корелације исказане процентима, док је пун регресиони излаз остао у прилогу 8 — а управо код најбоље поткрепљене хипотезе тај излаз (коефицијенти, објашњена варијанса, значајност) требало је дати у телу рада.

Тежиште критике овог дела тиче се, међутим, регистра завршних тврдњи о одрживости — односа између онога што је измерено и онога што се закључује. Три линије закључивања надилазе домет пресечног нацрта.

Прва је узрочно-пројективна тврдња о миграцијама. У закључку стоји да кућни бизнис „ствара значајан приход и шансе за запослење, чиме успорава емиграцију“ (стр. 221) и да „Шансе за запослење које ствара кућни бизнис знатно доприносе смањењу незапослености и финансијске несигурности у руралним заједницама, задржавајући на тај начин становништво у селима“ (стр. 221). Пресечно анкетно истраживање власника, без података о миграцијама и без контролне групе, такав узрочни закључак не носи. Важно је, међутим, рећи да рад на другим местима зна прави регистар и сам га користи: исти ефекат другде је исказан условно, као „чинилац који би могао утицати на преокрет доминантних миграционих“ (стр. 219) кретања. Разлика између те две формулације јесте разлика између потенцијала усмереног теоријом и упоредним искуством, с једне, и доказане каузалне везе, с друге стране — и требало ју је свуда држати у условном модалитету који рад иначе познаје.

Друга је веза кућног бизниса и фертилитета, уграђена у концептуални модел и демографски циљ рада. Ауторка је поштено означава као неутврђену — „Иако је ова веза нетранспарентна“ (стр. 214) — и препушта је будућим истраживањима; анкета фертилитет није ни мерила. Утолико ту везу није ни требало држати у равни носећих демографских налаза, него доследно као хипотезу за даље.

Трећа је оцена одрживости изведена из трајања послова. Налаз да послови у просеку трају дуже од пет година тачан је и проверљив из табеле 6.10, а праг од пет година признат је индикатор опстанка (Mann, 2009); али он описује обележје *постојећих* (преживелих) послова у узорку — угашени послови нису обухваћени анкетом — па га треба читати као особину преживелих, а не као општу стопу одрживости кућног бизниса. Слично, поређење прихода домаћинстава укључених у кућни бизнис с републичком просечном нето зарадом илустративно је и уз ограду о самопријављеном приходу прихватљиво, али је требало доследно нагласити да се

пореди укупан приход домаћинства (кућни бизнис у њему чини око 38,8% дохотка, табела 8.4), а не сам кућни бизнис, и да референтни месец мора бити уједначен (натпис табеле 8.3 наводи фебруар, текст април 2011).

У истом делу стоји и једна бројчана недоследност која, за разлику од претходних, дира и смер налаза. Регионални удели домаћинстава с приходом преко 36.000 динара наведени на стр. 200 не изводе се доследно из табеле 8.3 и, читани из ње, обрћу однос село–град: вредност за центар (58,7%) заправо одговара кумулативу прихода *испод* прага, а не изнад њега. Тврдњу у том пасусу треба исправити према табели. Општи налаз да централни и урбани кућни бизнис остварује више приходе тиме није срушен — он има независну потпору у уделу личних зарада изнад републичког просека (центар 26,1%, стр. 201) — али је рачунску основу тог пасуса требало исказати или исправити.

Треба, најзад, рећи и оно што овом делу иде у прилог: ауторка не прилагођава сопствене налазе литератури тамо где се разилазе. Изричито бележи да „ови резултати нису сагласни другим студијама кућног бизниса“ (стр. 202) кад приходи од кућног бизниса у Србији нису највиши урбаним резидентима, уместо да налаз дотера према очекивању. То је однос према подацима који подиже поузданост целине.

VIII Наводи, бројеви и језик

О поузданости бројева већ је речено оно главно: у највећем делу држе. Овде ваља сабрати оно што ипак тражи редактуру, јер се понавља кроз цео рад.

Прва врста су ситне нумеричке и рачунске непрецизности у преношењу сопствених табела: збир три модалитета нужности зараде даје 61,0%, а текст наводи 61,7%; две најбројније старосне категорије (24,8% и 24,5%) сабирају се на 49,3%, а текст на више места, укључујући закључак, наводи 46,4%; удео брачних парова с децом старијом од 27 година у центру износи 13,0% (табела 6.13), а текст наводи 17%; p-вредност за регионалне разлике у примарном занимању наведена је као 0,51, док табела 8.1 даје 0,36. Ниједна не мења смер налаза, али све заједно указују на недовршену коректуру. Друга врста су формулације које одступају од сопствене табеле: удео власника који бар део опреме набавља локално (96,7/91,2/76,1%) описан је као снабдевање „искључиво (100%)“, што је комплемент реда „0%“, а не искључиво локално снабдевање; формулација да је факултетски образованих у селима близу 20% заправо се односи на периферни регион (19,0%), не на село као тип насеља (15,0%).

Трећа врста су наводи под наводницима који нису сасвим дословни. У цитату из Просторног плана Републике Србије уметнута је реч „само“ и „допуњавање“ замењено „комплементарношћу“; „цитат“ OECD (2003) о предузетништву као

критичној компоненти локалног развоја слободан је превод који изоставља изворну ограду да оно није развојни лек за све — на оба места знак навода требало би заменити парафразом или ускладити с извором. У истом реду је и преношење иностраних категорија: британска отворена категорија „55 и више“ (39%, укључујући старе 65+) на местима је сведена на затворено „55–65 ≈ 40%“, чиме поређење с ужом српском категоријом 55–64 (10,6%) губи истоветност јединице.

Језички, рад носи већи број словних грешака (нпр. „ПОРОМЕНЕ“, „МУЛТУФИНКЦИОНАЛНА“ на насловима и слици увода) и недоследну транскрипцију страних имена (von Thünen без умлаута, Sassen као „Sasen“, Thrift као „Thrifft“). Једна од тих омашки може и да заведе — „бирале врсту пола“ уместо „врсту посла“ (стр. 216), у реченици о родним разликама — па је треба исправити, иако је намеравано значење из контекста јасно. Задржавање латиничних стручних термина (t-test, scatter plot) у ћириличном тексту овде се не узима заману; уједначавање транскрипције према важећем правопису (Матица српска, 2010) јесте препорука за евентуално издање.

IX Научни апарат

Научни апарат је место на коме је рад био најмање брижљив, мада ни ту не у мери која би дирала садржину, а стил позивања (аутор–година, без фуснота, с абецедно сложеним и нумерисаним пописом) доследан је.

Најмасовнија омашка су неслагања године између позивања у тексту и исте јединице у попису (око тридесет два случаја). Део су лаке словне омашке (нпр. Rondinelli 1985/1984; Florida 2003/2002; Rowe et al. 2000/1999; Пејановић и Тица 2008/2007), а део указује на друго, непописано издање истог аутора (Sasen 1996/2001; Mann 2011/2009; Јанић 1988/2000). Прве треба ускладити с пописом, друге допунити одговарајућом јединицом. Озбиљнија је чињеница да најмање седамнаест дела цитираних у тексту нема јединицу у попису, међу њима и методолошки ослонци — OECD (1994) за дефиницију руралности примењену при издвајању узорка и Bates (1997), чија се класификација изричито разрађује; за такве изворе то је садржински, а не само формални недостатак, и стандард потпуности библиографских референци тражи њихово увођење (ISO 690:2010; исто садржински APA, 2010). У супротном смеру, деветнаест јединица пописа нигде се не цитира, а неколико их је формално непотпуно (иста четири поглавља из истог зборника с истоветним распоном „194-206“; јединице без волумена, часописа или године; иста фон Тиненова јединица унета двапут; једна референца преломљена на два редна броја, па попис формално има 196, а стварно 195 дела) — све то треба ускладити да попис одрази стварно коришћене изворе.

Две ствари ваља издвојити. Прво, статистички и документарни извори на које се рад суштински ослања (пописи 1953–2011, Анкета о радној снази, „Општине у Србији“, методологија OECD, националне стратегије) углавном немају засебну библиографску јединицу ни доследну годину, а свака табела поглавља 3 требало би да наведе извор, годину и завод ради проверивости. Друго — и то у корист рада — примарни извор није само описан него и приложен: упитник, карта размештаја испитаника и прилозне табеле дати су у прилозима, што грађу чини проверљивом. Мана апарата је, дакле, мана уредности и потпуности, отклоњива редактуром, а не мана поузданости онога што је наведено.

X Однос рада и извештаја Комисије

Извештај Комисије (Девеџић, Тошић, Шеварлић) у целини је афирмативан: истиче нову базу података добијену исцрпним анкетним истраживањем, родни аспект као посебан допринос и синтезу обимне литературе, оцењује да је рад самостално истраживање значајно с научног и друштвеног становишта и не наводи замерке. Тај суд, у делу који се тиче предмета, грађе и главних вредности, одговара стању у тексту: рад доиста доноси систематску грађу о нетранспарентном феномену, родни налаз супротан обрасцу развијених земаља и низ нетривијалних просторних правилности, а формалне услове поступка (укључујући услов објављеног рада — Правилник о докторским студијама Универзитета у Београду, *Гласник Универзитета у Београду* бр. 155/2010, чл. 20) ауторка испуњава.

Једно место у оцени, међутим, вреди одмерити према самим тестовима, и то је управо оно што овај осврт види као главну методолошку напетост рада. Извештај наводи да резултати „недвосмислено потврђују претпоставку да кућни бизнис у селима Србије доприноси генерисању дохотка домаћинстава“ и говори о „закономерност утицаја дистанце од централног урбаног тржишта на просторну диференцијацију“ активности. Први део, у делу који се тиче дохотка, има чврсту потпору у директно тестираној хипотези 3 (табела 8.7; регресија у прилогу 8), и ту је оцена покривена. Али израз који значи законитост уз утицај дистанце тежи је од онога што омнибус тестови носе: како је разложено у одељку III, расподела делатности значајно варира по типу насеља, али не и по региону, а слично важи и за старосни састав. Другим речима, тамо где извештај и закључак говоре језиком закономерности и недвосмислене потврде, приказани тестови подупиру опрезнији исказ — градацију према центру, конфундирану урбаношћу центра, а не примат дистанце над величином насеља. Напетост, дакле, није у грађи ни у тесту, него у регистру саопштавања, и рад је — што треба поновити — на више места сам показао да уме да га одржи, исказујући исте ефекте условно („који би могао“). Реч је о усклађивању завршних формулација с приказаним доказом, а не о нетачном налазу.

XI Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација мр Вере Глигоријевић солидан је и самостално изведен емпиријски рад који домаћој економској географији и демографији доноси: сопствену базу података о кућном бизнису као индикатору диверзификације руралне економије Србије, родни налаз који преокреће образац развијених земаља, неколико нетривијалних просторних правилности (пре свих регионалну инверзију образовног састава и градацију тржишне зависности према центру) и једну директно тестирану, дисциплиновано кориговану везу доприноса дохотку. Њена фактографска основа у највећем делу држи, а њен однос према подацима одликује интелектуално поштење: рад извештава и о незначајним и о за сопствену тезу неповољним налазима, отворено признаје непробабилност узорка и уздржано омеђује домет теорија.

Слабости су, по оцени овог осврта, тројаке, и ниједна не руши носеће вредности рада. Прва је регистар закључивања: компаративни облик хипотеза 1а и 2 (примат дистанце над типом насеља) и завршне тврдње о успоравању емиграције, одрживости и фертилитету надилазе оно што пресечни нацрт и сопствени омнибус тестови носе (како је разложено у одељку III), при чему рад на другим местима сам показује како то треба рећи — условно и градацијски. Друга је извештавање и приказ: тестови се исказују голом ознаком „sig“, без величине ефекта, тест-статистике и степена слободе (Wilkinson и Радна група, 1999; Field, 2009), ранг-тест и регресија примењени су на номиналну променљиву (Siegel & Castellan, 1988), а генерализације „за Србију“ из непропорционалног квотног узорка без пондера требало је доследно пратити оградом коју рад иначе познаје (Kish, 1965; Groves et al., 2009). Трећа је уредност: аритметичке и словослагачке омашке у табелама поглавља 3, ситне нумеричке непрецизности у преношењу сопствених вредности, недоследне унакрсне референце и непотпун попис литературе (нарочито изостанак методолошких ослонаца).

Изнад свега тога стоји једна правилност: провере и приказ туђих података изведени су брижљивије него сопствени завршни закључци. Управо зато највећи део онога што треба поправити већ је негде у раду тачно урађено — само на погрешном месту или недоследно спроведено.

Пет измена биле би, по оцени овог осврта, најплодније у евентуалном монографском издању или наставку истраживања. Прво, преформулисати хипотезе 1а и 2 као градацију према центру (уз изричито признање да је центар конфундиран урбаношћу и да је тип насеља, по тестовима, бар једнако важан као дистанца), а завршне тврдње о миграцијама, одрживости и фертилитету доследно исказати у условном модалитету. Друго, допунити извештавање тестова величином ефекта,

тест-статистиком и степенима слободе, изнети пун регресиони излаз за хипотезу 3 у тело рада и заменити ранг-тест и регресију над номиналним „Sektor“-ом приказом унакрсних табела. Треће, уз сваку генерализацију „за Србију“ доследно означити индикативни карактер оцене с непропорционалног квотног узорка и допунити опис спровођења анкете (извођач, начин прикупљања, стопа одговора). Четврто, отклонити аритметичке и словослагачке омашке у табелама поглавља 3 и 8 (укључујући регионалне уделе прихода на стр. 200, које треба ускладити с табелом 8.3) и означити прекиде упоредивости пописних серија. Пето, употпунити попис литературе изостављеним методолошким ослонцима (OECD 1994, Bates 1997), ускладити неслагања године и свести двоструке и непотпуне јединице.

Уз ту врсту редакције — која у највећем делу не тражи ново истраживање него доследно спровођење онога што је рад већ започео — дисертација остаје вредан и употребљив допринос, чија би база података, родни налаз и просторне правилности имали шта да кажу и домаћем читаоцу и уредништву водећег географског или демографског часописа.

Литература

Предмет осврта

Глигоријевић, Вера С., *Економско-географске и демографске промене аграрног простора Србије* [докторска дисертација]. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012. Национални репозиторијум дисертација у Србији (НаРДуС), https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/2181

Извештај Комисије за оцену и одбрану докторске дисертације мр Вере Глигоријевић (Мирјана Девеџић, Драгутин Тошић, Миладин Шеварлић). Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 7. новембар 2012.

Узорковање и методологија анкете

Bernard, H. R., *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, Sage, Thousand Oaks, 2000.

Groves, R. M.; Fowler, F. J.; Couper, M. P.; Lepkowski, J. M.; Singer, E.; Tourangeau, R., *Survey Methodology*, 2. изд., Wiley, Hoboken, 2009.

Kish, L., *Survey Sampling*, John Wiley & Sons, New York, 1965.

Mann, P. S., *Увод у статистику*, Економски факултет, Београд, 2009.

Статистичко закључивање и извештавање

Field, A., *Discovering Statistics Using SPSS*, 3. изд., Sage, London, 2009.

Siegel, S.; Castellan, N. J., *Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences*, 2. изд., McGraw-Hill, New York, 1988.

Wilkinson, L., и Task Force on Statistical Inference, APA Board of Scientific Affairs, „Statistical Methods in Psychology Journals: Guidelines and Explanations“, *American Psychologist*, 54(8), 1999, 594–604.

American Psychological Association, *Publication Manual of the American Psychological Association*, 6. изд., APA, Washington, 2010.

Дефиниције руралног и територијалне типологије

OECD, *Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policy*, OECD, Paris, 1994.

du Plessis, V.; Beshiri, R.; Bollman, R. D.; Clemenson, H., *Definitions of „Rural“* (Agriculture and Rural Working Paper Series No. 61), Statistics Canada, Ottawa, 2002.

Навођење и језик

ISO 690:2010, *Information and documentation — Guidelines for bibliographic references and citations to information resources*, ISO, Geneva, 2010.

Правопис српскога језика (измењено и допуњено екавско издање), Матица српска, Нови Сад, 2010.

Извори за чињенице (пре рока)

Porter, M. E., *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, Free Press, New York, 1980.

von Thünen, J. H., *Von Thünen’s Isolated State* (прев. C. M. Wartenberg, ур. P. Hall; изворно 1826), Pergamon Press, Oxford, 1966.

OECD, *Entrepreneurship and Local Economic Development: Programme and Policy Recommendations*, OECD, Paris, 2003.

Mason, C. M.; Carter, S.; Tagg, S., „Invisible Businesses: The Characteristics of Home-based Businesses in the United Kingdom“, *Regional Studies*, 45(5), 2011, 625–639.

Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, „Службени гласник РС“, бр. 88/2010.

Формални оквир

Статут Универзитета у Београду, *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 131/06 (пречишћен текст у *Гласнику* бр. 162 од 18. новембра 2011), чл. 166.

Правилник о докторским студијама које организује и изводи Универзитет у Београду, *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 155 од 22. марта 2010, чл. 20, 23.